

УДК 929. 532 (477.43) «17/18»

Юрій Легун

МАТЕРІАЛИ ДО РЕКОНСТРУКЦІЙ РОДОВОДІВ КАЗЕННИХ СЕЛЯН ПОДІЛЛЯ (кін. XVIII – сер. XIX ст.) У ЗІБРАННІ РДІА (САНКТ-ПЕТЕРБУРГ)

Автор характеризує систему обліку казенного сільсько-го населення, яка існувала у Російській імперії XIX ст. Вона залишила по собі значну кількість різних за формою та змістом документів, що містять демографічну та генеалогічну інформацію щодо цієї частини населення. Зокрема фонди Російського державного історичного архіву зберігають такі матеріали. У статті проаналізований їхній обсяг, стан збереження, дана загальна характеристика основним видам цих документів. Робиться висновок про необхідність подальшої роботи з вивчення та публікації таких джерел.

Характерною ознакою станової держави є існування у її межах окремих систем обліку, судочинства, оподаткування, освіти, медичного обслуговування тощо, для різних верств населення. Яскравим прикладом такої організації була Російська імперія, громадяни якої протягом століть нормами закону чітко розділялися на привілейовану меншість та обмежену у своїх правах більшість. Ці визначальні групи населення, у свою чергу розпадалися на менші особистості, обсяг прав та обов'язків яких також був неоднорідним. Зокрема, серед так званих непривілейованих верств ми виокремлюємо чисельніших міщан і селян. Останні ж поділялися на селян приватновласницьких, удільних, державних, церковних, однодворців та інші, дрібніші категорії.

Правовідносини кожної такої групи з державою регулювалися спеціальним законодавством та здійснювалися за допо-

могою окремих владних інститутів. Як наслідок, маємо документальні комплекси різного походження та характеру, які є джерелами інформації з соціальної, економічної, політичної історії, демографії та генеалогії окремих суспільних станів, зокрема селянства.

У цьому сенсі предметом нашої уваги є архівні збірки документів, що зберігаються у Російському Державному історичному архіві (Санкт-Петербург) і у яких відображені відомості генеалогічного характеру щодо казенних селян Подільської губернії. Хронологічними межами укладання справ є час від інкорпорації Східного і Центрального Поділля у склад Російської імперії, до переходу казенних селян у категорію тимчасово-зобов'язаних (1793–1867 рр.).

Державні або казенні селяни, їхній правовий статус, кількість, рівень економічної експлуатації, особливості реалізації аграрної реформи становили предмет для численних досліджень і розвідок¹. Генеалогічний аспект документів, проаналізованих в цих працях, залишався, як правило, поза увагою авторів.

ОсібнемісцезаймаєгрунтовнамонографіяЄ.Д.Сташевського², у якій історик здійснив ретельний аналіз масиву люстраційних інвентарів з державних та приватних маєтків Правобережжя. Увага автора також звернута на значення цього джерела як свідка соціально-економічних процесів. Попри це, проведена ним класифікація інвентарів, опис формулярів та введення значної їх кількості до наукового обігу, мають неабияке джерелознавче значення для подальшого генеалогічної роботи.

Зразком каталогізації відомостей про люстраційні описи державних земель території України є праця Р.Майборооди³. На жаль, верхньою датою цього дослідження є кінець XVIII ст., а саме – генеральна люстрація 1789 р.

В останні роки зростання актуальності родознавчих досліджень та перетворення селянської генеалогії на одну з найбільш перспективних галузей цієї науки роблять нагальною потребу вивчення масиву документів, пов'язаних з державним селянством саме у генеалогічному сенсі. Автор уже звертав ува-

гу на таке значення, зокрема господарських інвентарів маєтків⁴. Однак цей огляд носив поверховий характер і реалізовувався у контексті іншої за своїм характером розвідки. Тому назріла потреба ґрунтовнішого вивчення питання про походження, типологізацію та стан збереження джерел з генеалогії державних селян Подільської губернії.

Казенне селянство Поділля у юридичному розумінні було своєрідним утворенням, статус якого відбивав як особливості російського законодавства щодо різноманітних груп землеробів, об'єднаних терміном «державні селяни», так і традиції старостинських, поезуїтських, ленних та інших посполитих Польської Республіки. Вони вважалися власністю держави, сплачували до скарбниці загальний подушний податок та спеціальний – оброчний, відбували рекрутську, дорожню та повинність підводами.

Казенних маєтків на Поділлі завжди було менше ніж приватновласницьких. Щоправда, ця пропорція протягом ХІХ ст. зазнавала певних змін. Старостинські фільварки, майно католицьких та уніатських монастирів становили основу казенного землеволодіння на початку століття. Пізніше ця категорія поселень поповнювалася за рахунок конфіскацій дворів учасників польського повстання 1831 р. та секуляризації церковних земель. Існував і зворотній рух – продаж державного майна у приватні руки. Зокрема, Маніфест від 27 травня 1810 р. створював у Подільській губернії спеціальну комісію для реалізації таких дій⁵. Приватизація землі, селян й майна мала і економічне (підживлення виснаженого війною бюджету) і політичне завдання – збільшення частки російських поміщиків серед домінуючих поляків.

Попри ці зміни, загалом у ХІХ ст. чисельність державних селян зростала. У 1884 р. статистичний збірник з земельних питань вказує, що у губернії зафіксовані дві категорії селян: «селяни-власники, колишні власницькі (владельческие)» та «селяни колишні державні»⁶. Перших нараховувалося 510.374 ревільських душ чоловічої статі, що проживали у 1598 громадах і

яким належало 1.216.496 дес. землі. До другої групи відносилися 121.339 чоловік у 355 общинах, у власності яких було 450.168 дес. землі. Отже, у підсумку всіх видозмін селянства у XIX ст. державні посполиті склали близько 1/5 від їх загальної кількості. Розподіл по повітах був неоднорідним – від 26.158 ревільських душ у Балтському до 2.026 у Могилівському.

Особливий статус казенних селян, як державної власності, передбачав існування спеціальних установ, що мали здійснювати управління такою власністю. Виконання цих функцій було покладене на Департамент державного майна Міністерства фінансів (Департамент государственных имуществ), та, пізніше – на Міністерство державного майна (Министерство государственных имуществ).

Департамент державного майна МФ – орган центрального управління казенними землями, лісами, оброчними статтями, державними селянами, орендними та іншими маєтками. Його справи зберігаються у 379 фондів РДІА.

1-е відділення департаменту завідувало управлінням казенними селянами.

У віданні 2-го відділення орендних і старостинських маєтків (з 1830 – орендних маєтків) було управління казенними помістями; справи про надання оренд, зміну і передачу їх, зворотне повернення їх до скарбниці, надання вакантних маєтків в посесію з публічних торгів, ведення справ про їх продаж.

Відділення судових та позовних («судных и тяжёбных») справ (з 1830 – 5-е відділення) вело справи про майно держскарбниці, про землі та ліси, відведені казенним селянам, подавало позови казни у справах державних селян, розглядало їхні скарги на місцеву адміністрацію⁷.

11246 справ, що зберігаються у фонді, охоплюють період від 1803 до 1837 року.

Поява міністерства держмайна була тісно пов'язана з так званою реформою П.Д.Кисельова, що мала на меті навести лад у справі керування державними маєтностями в Росії. МДМ визначалося центральною установою з управління державним

майном, яка забезпечувала політику протекціонізму сільсько-го господарства, а надалі – й проведення землевпорядкування в імперії. Протягом 80 років свого існування неодноразово змінювала назву, компетенцію та статус. З 26.12.1837 по 21.03.1894 р. іменувалася Міністерством держмайна; 21.03.1894 – 06.05.1905 – Міністерством землеробства і державного майна; 06.05.1905 – 26.10.1915 – Головним управлінням землеустрою та землеробства.

Окремі підрозділи міністерства стали фондоутворювачами, збірки документів яких зберігаються у РДІА. Серед них нас цікавлять 384-й фонд – другого департаменту Міністерства державного майна та фонд № 380 – «Плановий архів міністерства землеробства».

2-й Департамент утворений в складі МДМ (МГИ) 26.12.1837 для управління державними селянами 12 Прибалтійських, Західних і Південно-Західних губерній та з метою контролю й керівництва іноземними колоністами, колишніми шляхтичачи-чиншовиками, «вільними людьми» та іншими категоріями особисто вільного сільського населення цих територій. Ліквідовано департамент 22.12.1866 р. у зв'язку з проведенням селянської реформи у казенних маєтках.

У 1837–1845 роках департамент включав 6 відділень і канцелярію. З них 2-е завідувало державними селянами Вітебської, Могилівської, Мінської, Віленської, Гродненської, Волинської, Київської, Подільської губерній та Білостоцької області. Відділення управляло орендними, старостинськими і так званими другими поезуїтськими маєтками.

Компетенції 3-го відділення стосувалися справи перших поезуїтських, колонійських, колишніх єпископських, по-монастирських маєтків, і таких, що перейшли до казенного управління після переходу селян з греко-католицької віри до православ'я.

5-е займалося спірними питаннями про нерухоме майно між приватними особами та скарбницею чи державними сільськими товариствами, справами про виморочні маєтки, про компетен-

сацію («вознаграждение») поміщикам за кріпаків, що відчужувалися до казни та іншими.

З 1831 по 1839 рр. діяло Тимчасове конфіскаційне відділення, покликане реалізовувати економічні заходи щодо придушення польського повстання, зокрема здійснювати конфіскацію маєтків учасників заколоту.

З 09.01.1845 р. структура департаменту була змінена.

До повноважень першого відділення, що називалося тепер Розпорядче (Распорядительное), відносилося управління державними селянами, що сплачували оброк, планування, забудова казенних маєтків, забезпечення в них порядку; утримання сільських церков та духовенства, паспортні справи та інші різноманітні питання. Територіально вплив відділення розповсюджувався на Прибалтику, Білорусь, Правобережну Україну та Закавказзя.

2-е, Господарське відділення займалося у цих губерніях збором статистичних матеріалів, розподілом земель, справами про ревізії населення, про сімейні розділи, запровадженням в казенних помістях адміністративного управління, ліквідацією боргів конфіскованих маєтків тощо.

5-е відділення отримало назву «Люстраційне» і відповідало за призначення фільварків до люстрації, контролювало її проведення.

6-е, Судове відділення займалося питаннями колишнього 5-го.

Крім того була створена окрема Люстраційна комісія, що розглядала проекти інвентарів казенних маєтків у зазначених губерніях⁸.

Звертаємо увагу на функції саме цих підрозділів, оскільки у залишеній ними документації зустрічаємо різноманітні папери, що зберігають генеалогічну інформацію щодо державних селян Поділля.

384-й фонд нараховує 22463 справи, первинна інформація про які міститься у кількох десятках описів. Одиниці зберігання у них згруповані за хронологічним принципом, тому в окремому зустрічаємо справи кількох відділень. Наприклад: опис

№2 «документи люстраційного, тимчасового відділень та канцелярії за 1840–1842 рр.», або № 3 – «I–VII відділення, канцелярія за 1843–1846 рр.». Однак, окремі описи містять назви збірок лише однієї тематики: №13 «про фундушеві маєтки і капітали» (1819–1865 рр.) або №15 «Тимчасове конфіскаційне відділення».

Переважно описи нараховують від однієї до двох тисяч одиниць зберігання. Винятки є, але вони не чисельні. Вже згадувана збірка «про фундушеві маєтки та капітали» складається із 426 справ, а опис № 1 нараховує 2281 архівну одиницю.

Зрозуміло, що до імперської столиці надходили документи перш за все узагальнюючого характеру, у яких важко зустріти інформацію про конкретних представників найнижчої сходинки соціальної драбини Російської імперії. Тим не менш, певні групи справ надають нам такі свідчення. Перш за все – це господарські *інвентарі*, що укладалися під час люстрацій маєтків. Традиції таких облікових заходів мали багатолітню передісторію і тяглися з часів Речі Посполитої.

Ще відтоді головним завданням люстрації було визначення прибутків староств, частина яких, під назвою «кварти» мала надходити у державну скарбницю. Окрім загальних люстрацій (1765, 1789, 1798 рр.) у другій половині XVIII ст. відомі також спеціальні люстрації, які складалися при передачі окремих староств у оренду чи заставу. Матеріали цих ревізій староств Східного Поділля розпорошені по кількох архівосховищах України та Польщі, зокрема, вони відклалися у фондах рукописного відділу Бібліотеки НАН України ім. Вернадського, ЦДІАК України, Кам'янець-Подільського державного міського архіву, ДАВО, Головного архіву давніх актів у Варшаві (AGAD).

З переходом Українських та Білоруських земель до складу Російської держави, традиція люстрації казенних маєтків не припинилася, а знайшла своє, дещо видозмінене, продовження. Справа управління майном потребувала його ретельного обліку, особливо у моменти отримання у державну власність, здачі

в посесію, зміни орендарів, реорганізації системи управління, передачі до інших відомств.

Саме люстраційні документи такого типу ми зустрічаємо у РДІА. Крім 384-го та 379-го фондів зберігаються вони і в фонді № 380 «Плановий архів міністерства землеробства». У ньому містяться карти і плани казенних та приватних земель й лісів по губерніям і областям Російської імперії. Зокрема, у описі № 22 зазначені 137 одиниць зберігання, що стосуються Подільської губернії. З них близько 50 справ мають у своєму складі не лише географічні зображення, але й *геометричні інвентарі*. Практика укладання таких документів запроваджена з середини XVIII ст.⁹ Тоді вони складалися за ініціативою землевласника, який бажав перерозподілити землю маєтку на свою користь. Але оскільки геометричні інвентарі зі збірки Планового відділу переважно упорядковані у 1848–1852 рр., ми можемо говорити лише про тотожність термінів, але не завдань інвентарів.

Що ж до змісту геометричних інвентарів, що зберігаються у 380 фонді РДІА, то це спеціально укладені книги, у твердій палітурці, рукописні, які містили у собі: 1. Опис кордонів і межових знаків маєтку; 2. Власне геометричний інвентар маєтку (у формі таблиці, де зазначалася кількість і якість землі за кожним домогосподарством); 3. Реєстр ділянок та паїв тяглих земель (таблиця, у якій розписувалася земля на кожного домогосподаря, з вказівкою його імені, прізвища); 4. Загальне зведення підсумків землям (де підбивалися свідчення попередніх таблиць і зазначалася кількість тяглих, напівтяглих, горючих, розміри земель – орних, сінокісних, лісів, тощо); 5. Детальний план маєтку.

На відміну від цього зібрання, інвентарі інших фондів є набагато різноманітнішими за своєю формою.

Вони містять кілька їх типів: *фільваркові*, які використовувалися економією маєтку для господарського обліку; *подавчі*, що складалися при передачі маєтків в оренду або заставу; *традиційні*, які упорядковувалися судовими виконавцями при пе-

редачі маєтків боржників у традиційну посесію боргодавцям; *перевірочні*, що склалися у випадку виникнення суперечок між власниками маєтків та посесорами. Усі зазначені типи інвентарів мають свої особливості, у першу чергу в плані повноти інформації про обрахунок інтрата та її достовірності. Однак стосовно вартості для селянської генеалогії вони всі рівною мірою важливі.

Зауважимо, що описові назви справ не свідчать про те, чи знаходяться у них повні інвентарі поселень зі списками домогосподарів. Однак ймовірність цього є досить високою. Йдеться про одиниці зберігання під заголовками на кшталт: «Про люстрацію поселення (фільварку, маєтку, села, хутора, тощо)», «Про конфіскацію...», «Про переведення на оброк селян села....», «Про передачу до військового відомства поселень», «Про повернення до казенного відомства маєтків....», «Про облаштування....». Так, справа «Про люстрацію маєтку Бобрицького Подільської губернії»¹⁰ містить інвентарі 1841 р. з переписами селян Великого Бобрика, Гвоздівки, Ясинової та присілків Арчипитівки й Янишівки Балтського повіту. Натомість, збірка документів під аналогічною назвою «Про люстрацію Любомирського маєтку Подільської губернії»¹¹, укладена приблизно у той самий період, ні імен, ні списків селян у своєму складі не має. З'ясувати наявність генеалогічної інформації у інвентарях таких справ дозволяє лише особистий перегляд їх дослідником.

Завдання інвентарю полягало, перш за все, у фіксації усього наявного майна маєтку. Селяни люстраторами розглядалися як частина цього майна. Тому нерідко його оцінювали лише за однією характеристикою: кількість душ чоловічої та жіночої статі. А от матеріальні цінності у таких документах подекуди заслуговують значно більшої уваги переписувачів: у справі «Про викуп села Фридровець із закладного володіння поміщика Юзефовича»¹² лише згадується про 341 ревізьку душу, що проживає у цьому фільварку в Кам'янецькому повіті, та «... приносить доходу, за приблизним обрахунком до 1410 рублів срі-

блом...» (арк. 7). Натомість опис споруд, меблів, посуду вражає своєю точністю та детальністю.

Тим не менш, репрезентація повних (зі списками мешканців) інвентарів казенних сіл Подільської губернії у зібраннях 384 та 379 фондів є досить широкою. Хронологічно більша їх частина припадає на 1840–1850 рр. Саме в цей період здійснюються централізовані заходи уряду з детальнішого обліку державного майна. Однак, не бракує і прикладів ранішого укладання інвентарів – від початку XIX ст. Так, справа «Про повернення до казенного відомства 137-ми селян з маєтку Поберезького в Подільській губернії поміщика Дениски, що не входять в число пожалуваних йому»¹³ містить детальний інвентар села Неділково, укладений у 1812 р.

Слід зазначити, що понад п'ятдесятилітня практика укладання описових документів у державних землеволодіннях демонструє поступову видозміну самої форми як інвентарю, так і найцікавішої для нас його частини – таблиці із списком домогосподарів. Відбувається заміна окремих позицій, що походять з колишньої польської традиції, на сучасний російський формуляр. Так, у вже згадуваному інвентарі с. Неділково самі назви податків промовляють про польські часи – «панщина», «шарварки», «чинш», «колове», «зазлички». Не дивно, що і ті з них, що сплачувалися грошима, фіксувалися ще не у рублях та копійках, а по-старому – у злотих та грóшах. Та й назви категорій селян не видозмінені – тяглі поділяються на поплучних, плугових, почворних, парових, поєдинкових та потрійних; піші, в свою чергу – на ґрунтових, коморників та халупників.

Однак з часом відбувається уніфікація форми таблиці інвентарю і перехід на російську термінологію та визначення. Ці зміни відображали і реорганізацію системи стягнення прибутків з селян казенних маєтків (перехід на оброк, тощо). Наприклад, справа «По відношенню Генерал-Губернатора Бібікова про переведення на оброк селян казенного маєтку Нагорян Подільської губернії»¹⁴ містить, як частину інвентаря, посімейний список селян, однодворців та дворян згаданого села Кам'янецького по-

віту від 1848 р. Цей формуляр повторюється й у інших справах, і містить наступні пункти: 1. № по порядку; 2. «хозяева», який поділяється на три графи (тяглі, напівтяглі, городники); 3. назва поселення та жителів в ньому (саме тут зафіксовані імена селян); 4. «наличных душ» (зазначається кількість робочих та інших, окремо – чоловічих та жіночих); 5. майно селян, що поділяється на будівлі (житлові та господарські), худобу (робоча – воли, коні і неробоча – «крупная», «мелкая») й, окремо – вулики бджіл; 6. кількість землі (садибної, орної та сінокісної – у десятинах та сажнях); 7. повинності селян, розподілені на «поземельный оброк» (за садибну землю, за орну, особистий оброк, разом) означений в рублях та копійках і роботи громадські («строительные», «для общественной запашки») окремо тяглі та напівтяглі, означені у днях. Така складна структура таблиці дозволяла органам управління державною власністю отримати всю необхідну їм інформацію щодо залежних селян. Як бачимо, левову частку таких свідчень займали питання економіки мужицького господарства і стягнення з них доходу.

Поруч з цим, інвентарі надають багато іншої цінної інформації щодо життя окремих селянських родин та їх членів.

Переважно під опис підпадали домогосподарі – чоловіки. Інші особи просто підраховувалися і їхня кількість зазначалася у певній графі таблиці. Імена жінок у таких документах – поодинокі винятки, що з'являються у разі самотійного ведення ними господарства. Переважно йдеться про вдів та солдаток. Інколи укладачі інвентарів відступали від такого правила і зазначали імена всіх членів селянської родини. На наш погляд, пояснюється це тісним зв'язком, що існував між інвентарними реєстрами та ревізійними списками – «сказками», які нерідко послуговували одним з джерел для укладання інвентаря. Приклад такого упорядкування дає нам справа «Про складання інвентарів поезуїтському маєтку Сеферовці і відданню його в орендне утримання»¹⁵. Форма таблиці, укладеної на межі 30–40-х рр., дещо відрізняється від описаної вище: окремо вказані данини («десятины пчелы», яйця, кури), пряжа (мітків), худоба

характеризується за сімома окремими ознаками. Але найбільш цікавою для нас є та сама графа «имена и прозвания крестьян» у якій перелічуються всі жителі села, незалежно від статі і віку. Мало того, – вона містить поодинокі примітки, що розкривають додаткові моменти особистого життя певних осіб: «ново-рожденный» (цікава, оскільки вік в інвентарі не вказувався), «слепой», «в Адриановой Слободе» тощо.

Як зазначалося, казенні інвентарі перелічували все залежне населення сіл, включаючи однодворців та «дворян». Тут йдеться про представників колишньої дрібної шляхти, які переживали протягом ХІХ ст. драматичний процес обмеження та втрати своїх колишніх привілеїв вільних людей і поступове зрівняння у соціальному статусі з українськими селянами. Свідчення інвентарів демонструють реальний рівень матеріального статусу цих сімей. Переважно за кількістю землі, будівель, худоби вони нічим не відрізняються від родин селян, які проживали поруч з ними. Станова назва і прізвище на «...ський» – от і всі відмінності.

Інвентарі згадують й інші категорії осіб, які мешкали у казенних селах. Це особи духовного звання (дяки), вільні люди, відставні нижні чини, окремо зазначалися неосілі селяни, слово «дворяни» уточнювалося характеристикою «чиншові» тощо.

Зрозуміло, що генеалогічна інформація міститься не тільки у люстраційних інвентарях. Господарське управління державними маєтками породжувало масу іншої документації, у якій вряди-годи згадувалися і конкретні особи селян. Наприклад, у звітах про позики зерна окремим домогосподарям із сільських магазинів (громадських складів). Збірка під назвою «Про конфіскацію маєтку заколотника Леона Стемповського й загальні розпорядження стосовно облаштування цього помістя»¹⁶ подає детальні описи: винокурного посуду, різного посуду і речей, книг, худоби, посуду кухонного, меблів, коштовностей. Традиційно, член казенної палати, відряджений в с. Великі Струги Ушицького повіту для опису й зарахування маєтку до казни, не вважав за необхідне перераховувати імена селян.

Вистачило і загального числа. Однак на аркуші 18 зустрічаємо «реєстр розданому з 13 липня 1831 р. у позику селянам і шляхті села хлібові». Нескладна табличка з трьох колонок містить імена і прізвища (по-батькові не вказувалося) 73 домогосподарів. Є і жінки, знову ж таки вдови і рекрутки. Борги кожного житом і пшеницею зазначені у 2-й та 3-й графі.

Взагалі, «хлібні» питання, як і інші селянські кредити, передбачали особисту відповідальність кожного позичальника, що відбивалося у різних *списках* та *переліках*. Наприклад, «Справа про люстрацію маєтків Пукляк і Бережанка»¹⁷ включає список селян з 19 чоловік, які звертаються до управителя з проханням про грошову позику (одним 12, іншим 24 рублі) на купівлю худоби. І такі приклади непоодинокі.

Згадки про особи посполитих не обмежуються лише переліками імен. У згадуваній вже збірці документів (про конфіскацію с. Струги та ін.) надibuємо імена і характеристики дій 28 селян сіл Струг, Стружки і Балабанівки, які не виконували вимоги нової адміністрації маєтку (арк.132).

Є тут і текст *скарги* (арк. 133 зв.) селян на управителя, хоча і не підписаний, але також доносить до нас імена кількох, найбільш постраждалих гречкосіїв.

Слід зазначити, що селянські скарги є надзвичайно цінним генеалогічним джерелом, що не лише називає (у тексті або підписі) імена людей, але й надає різноманітну інформацію про побут родин, риси характеру, інші особисті моменти. Однак фонд другого Департаменту МДМ зберігає досить мало одиниць, цілком присвячених розгляду звернень посполитих до органів влади зі своїми проблемами.¹⁸ Дещо частіше вони зустрічаються у справах з фонду Департаменту державного майна МФ (ф. 379).

Власні злидні та жорстокість посесорів примушували селян звертатися до свого безпосереднього власника – держави – за встановленням справедливості. Ці скарги викликали листування між різними владними інституціями, відрядження ревизорів у маєток, *опитування* селян, хай формальну, але задукоментовану перевірку претензій до посесора. Такі одиниці подають

велику кількість прізвищ, вказівки на родинні та дружні зв'язки, деталі ведення селянського господарства, опис характерів та окремих зовнішніх рис посполитих. Прикладом може слугувати справа, що складається з двох, не пов'язаних за змістом частин: «Про пожалування генерал-майору Бистрому у оренду фільварку Бобрицького в Подільській губернії. Свідчення про тяжкий стан селян староства Привороцького поміщика Когутовського»¹⁹ У ній, на аркушах 96–115 зв. занотовано детальний розгляд членом казенної палати Крицьким скарги селян на посесора Когутовського. Очевидно, йшлося не лише про громадське невдоволення, позаяк ретельно розглядалася і вина управляючого у втечах «душ» з маєтку. Щоправда у цьому питанні провини його не знайшли, оскільки селяни начебто засвідчили, що односельці їхні тікали не від утисків, а від загрози рекрутчини, а найчастіше «от wyboru в Архирейские Монастырские служители» (арк. 101 зв.). Виявляється, для хліборобів перспектива 20-літнього служіння без сім'ї в монастирі чи у господарстві церковних ієрархів виглядала не кращою за майже довічну армійську службу.

Інше звинувачення орендаря полягало у присвоєнні ним зерна з запасного магазину. Тут згадуються імена двох соцьких, що раніше наглядали за складом, нині покійних; перелік гречкосіїв, які, за твердженням Когутовського, брали збіжжя; зазначено, які з них померли, згадані їхні спадкоємці (арк. 96 зв. – 97 зв.).

І, нарешті, селяни вбачали провину посесора у несплаті їм грошей за перероблену панщину. У цій частині справи також зустрічаємо список з понад десятка імен, з вказівкою, скільки грошей їм винні (арк. 100–100 зв.). Хоча обсяг інформації, що міститься у таких документах, загалом мінімальний, щодо окремих осіб зустрічаємо цінні відомості. Наприклад, про втекача Петра Заголійського, який щез разом з родиною. Односельці (5 чоловік) показують, що він раніше був побережником (лісником) і не відпрацьовував обов'язків як інші землероби. Коли ж на його місце призначили селянина Петра Бугая, Заголійський

відмовився виконувати повинності, переховувався у лісі, а далі втік до Бессарабії, «чему будет более десяти лет».

Отже, такі додаткові свідчення переважно відбивали зміст конфлікту та взаємні претензії його сторін. Яскраво демонструє такий характер документів збірка під назвою «Про претензії селян Староства Буцневецького до власника їх колезького радника Дордета»²⁰. Справа ця почалася у 1816 р. і тягнулася аж до 1840-го, коли громада «відмовилася» від своїх претензій до онуків (!) покійного управителя їхнього фільварку.

Вимоги ці полягали у бажанні отримати компенсації за утиски, що їх завдавав селянам економ Осип Струмецький. Розглядала їх комісія, яка залишила кілька десятків сторінок з *опитуваннями* селян та економа по суті справи. Вони розбиті на дві частини: претензії, підкріплені свідченнями односельців, та ті, на які свідків немає. У першій частині маємо 59, у другій – 54 опитаних посполитих з їхніми кривдами: 27 ударів нагаєм за відлучку в Летичів на ярмарку, 18 ударів за непослух, 80 ударів ногами, утримання на свято під вартою, несправедливі відробітки, тощо. Крім моторошних деталей цих екзекуцій зі свідчень селян перед комісією можемо дізнатися про їхнє майно, сімейні стосунки, навіть риси характеру.

Серед інших документів генеалогічного значення виділимо *землевпорядні акти*. Питання меж і розподілу землі є традиційною «больовою точкою» українця-селянина. Оскільки люстратори маєтку повинні були оглянути і описати «пространство полей и лугов особо арендаторских и особо крестьянских»²¹, вони змушені були звертатися і до громади за підтвердженням непорушності земельних меж. Фіксувався цей консенсус у Акті, що підписувався селянами (або їх представниками) і люстратором. Приклад такого документу дає нам вже згадувана справа про люстрацію Пуклякського та Бережанського маєтків (арк. 208–208 зв.) Селяни та однодворці с. Бережанки і присілку Іоachimівки 27 грудня 1855 р. особисто оглядали землі на місці і визнали, що «...межові знаки та кордони знайдені у цілості і захоплень наразі ніким не зроблено.» Посвідчують це імена

30 домогосподарів, сільський старшина, 2 «добросовестные» та сам люстратор.

Перша половина XIX ст. – це час здійснення у Російській імперії сумновідомих експериментів із запровадженням системи військових поселень. Села Поділля, переважно, перебували осторонь цих реорганізацій, залишаючись здебільшого приватновласницькими. Лише конфіскація маєтків після польського повстання 1831 р. дозволила владі створити на Поділлі окремий округ військових поселень. Найвагомішими «внесками» до нього стали фільварки А.Є. Чарторийського (20 у Летичівському, 7 у Гайсинському повітах і 3 у Меджибожі – заг. понад 15 тис. душ) та Ладизинський маєток Готарда Собанського (3981 кріпак).²²

Приклади передачі казенних маєтків до військового відомства надають додаткові зразки облікової документації, що містить свідчення про селян. Зауважимо, що більша частина таких досє повинні знаходитися у архівних зібраннях Подільського округу військових поселень у ЦДІАК України. Однак і 384-й фонд РДІА зберігає чимало справ про передачу маєтків до, або з військового відомства. Візьмемо за приклад одну з них – «По відношенню Військового Міністра про передачу в відомство Військових поселень 4-х сіл Подільської губернії: Гербина, Ляхової, присади Ольшанецької і Дубиної»²³. З назви випливає, що у справі мають міститися переліки жителів саме цих поселень, що передавались з відомства військового до МДМ. Однак, у тексті лише згадується загальна кількість душ цих населених пунктів Ольгопільського й Балтського повіту та ще сіл Білий Камінь, Бурилове, хутора Михайлівського. Натомість ми маємо надзвичайно детальний та різноманітний опис населеного пункту, що передавався замість вищезгаданих з відомства військового до казенного – поселення Луги Ольгопільського повіту.

Ось лише перелік *відомостей* з цієї справи: 1. «Сдаточная ведомость о наличном состоянии поселян 2^й волости 5го округа Киевского и Подольского военного поселения села Лугов

при поступлении оно по Высочайшему повелению из военного в гражданское ведомство Государственных Имуществ», укладена 6 листопада 1842 р. (Вказані повні імена господарів, записані всі члени родини, їхній вік, в примітках зазначені родичі, які померли нещодавно) (арк. 57–98); 2. «Именной список ... села Лугов ... о почитающейся на поселянах недоимки Государственных податей за 1840 год» – арк. 101–104 зв. (311 імен); 3. аналогічний список боржників за 1841–41 роки – арк. 105–111 зв.; 4. «Именной список...недоимки хлеба общественных запасов в число розданных им в ссуду от Казны в 1840 и 1841 годах», в якому показаний борг домогосподарів окремо у ячмені, гречці, просі, – арк. 112–115 зв.; 5. на арк. 122 зв. – 124 зв. розміщено «Семейный список нижним чинам уроженцам с. Лугов состоявшим на службе в 5-м округе..., которые за поступлением того селения в МГИ....подлежат передаче вместе с оным в первобытное их состояние», що має наступний вигляд:

№	Имена и Прозвание	Лета	Смейства их	Лета	Отметка

У таблиці вміщено загалом 70 імен. У останній колонці подекуди бачимо примітки: «повесился», «умер», «находится в Уманской полицейской полуроте», «желает остаться на службе»; 6. «Именной список вольноживущих состоящих в с. Лугах при сдаче в Государственное имущество», знаходиться на аркушах 125–125 зв. і містить імена 37 вільних жителів села, 8 відставних солдатів та 13 безстроково відпускних; 7. список перелічує особисто вільних жителів села (дворян і однодворців – ґрунтових та халупників) з вказівкою, хто скільки сплачує чиншу; 8. «Именной список отставным и безсрочно отпускным нижним чинам, жительствоующим в селении Лугах» фіксує не лише імена 7 унтер-офіцерів, 15 рядових та однієї вдови, але й перелічує їхніх синів, зазначаючи їхній вік (арк.127–127 зв);

9. дві наступні таблиці за формуляром повторюють № 5, а за змістом є додатковими, що перелічують родини, пропущені раніше; 10. таблиця на арк. 133 зв. – 134 є відомістю про позичене селянами Савранського маєтку Лужанського фільварку у 1837, 1838 рр. жито, у якій перелічені 121 господар цього села; 11. нарешті, на арк. 134 зв. – 135 розміщено «Именной список крестьянам Ольгопольского уезда с. Луг с данным наличными в 1839 году в ведомство Военного Поселения и в последствии убылых по разным случаям»:

По сдаточному списку	По ревизии 1834 года	Наименование крестьян	Лета настоящие	Объяснение по каким случаям и когда убыль последовала

Таблиця містить 25 номерів – записаних індивідуально або родинами, переважно втікачі, хоча є і одружені в інші села та малолітні, що переїхали разом зі своїми родичами.

Отже, притаманні військовим педантизм і пунктуальність залишили цілий розсип облікових формулярів, що характеризують різні особливості життя селян окремого села.

Поруч зі згаданими збірками, установи-фондоутворювачі яких безпосередньо працювали з казенними селянами, РДІА містить масу фондів, документація яких має ширший характер і стосується усіх категорій посполитих.

Не заглиблюючись у аналіз, лише подамо їхні назви та стислі характеристики.

Фонд 577 «Головна викупна установа Міністерства Фінансів (Главное выкупное учреждение)». Заснована 27.10.1861 р. під час реалізації селянської реформи. Її призначенням було здійснення загального керівництва викупною операцією у відповідності до положення від 19.02.1861 р. Тут містяться справи про викуп громадами земельних наділів. Вони включають ко-

пії уставних грамот, викупні договори, та інші супровідні документи. Основною за своїм значенням серед них є, безумовно, уставна грамота, в якій фіксувалися імена чоловіків-домогосподарів та майнові характеристики господарств селян до і після реформи.

Загалом зібрання 577 фонду нараховує 89584 одиниці. Їхні назви та основні характеристики відображені у кількох десятках описів. Серед тих, які містять уставні грамоти, до території України відносяться наступні: Волинська губернія – опис №7 (2777 справ), Катеринославська губ. – оп. 11 (906 справ), Київська – оп. 14 (2454 одиниці зберігання), Подільська – оп. 29 (2126), Полтавська – оп. 30 (2473), Таврійська – оп. 39 (49 справ), Харківська – оп. 45 (1390 одиниць), Херсонська – оп. 46 (1278) і Чернігівська губернія – опис 47 (2097 справ). Таким чином, території Центральної і Північної України представлені колекціями уставних грамот, що майже суцільно охоплюють сільські населені пункти цих регіонів.

Фонд №1344 «Другий (селянський) департамент Сенату». Вищий касаційний суд з вирішення спірних справ пореформеного селянства. Попередником департаменту було Особливе відділення з селянських справ при Першому департаменті, утворене 10.05.1882 р. у зв'язку з закриттям 15.03.1882 р. Головного комітету по устрою сільського стану (об устроїстве сельского состояния).

Департамент визначав вірність застосування законів й дотримання встановлених повноважень відомствами; розглядав подання губернських присутствій та міністрів. За відсутності якісного детального законодавства з селянських питань він був єдиним органом, зобов'язаним тлумачити закони.

Крім того, до компетенції департаменту стосувалося: розгляд справ про надання селянам і міщанам прав на землю, пасовища, сервітути, рибну ловлю; про поземельний устрій колишніх чиншовиків (з 09.06.1886 р.); за ухвалами селянських громад про висилку їх членів за «ганебну» поведінку, за скаргами на постанови губернських землевпорядних комісій щодо закріплення у

приватну власність громадської землі (1906–1917); справи про загальні чи часткові переділи, відведення селянських наділів у колишньому Південно-Західному краї; спори між поміщиками та селянами; затвердження уставних грамот та цілий ряд інших подібних питань.

Загалом обсяг фонду нараховує 134131 одиницю зберігання, назви яких зазначені у понад 3-х сотнях описів. З них, принаймні, 79 містять систематизовану інформацію і щодо Подільської губернії. Нумерація описів і справ йде за хронологічним принципом, починаючи від 1881 до 1918 р. Кількість архівних одиниць, об'єднаних у одному описі коливається від 3000 до 200–250.

Загалом фонд містить велику кількість скарг, прохань та звернень селян Поділля до центральних органів влади. Слід пам'ятати, що таким зверненням як-правило передувало досить активне листування з владними інституціями на місцях, що передбачає збереження більш повних варіантів аналогічних справ у місцевих архівах. Але оскільки фонд «Подільське губернське у селянських справах присутствіє» Кам'янець-Подільського міського архіву також постраждав від пожежі 2003 р., документи з цього зібрання РДІА набувають унікального значення.

Фонд №1291 – «Земський відділ». 22.12.1852 р. на базі Статистичного відділення при Раді міністра у складі МВС був утворений Статистичний комітет, реформований 04.03.1858 р. в Центральний статистичний комітет, що складався з статистичного та земського відділів. 27.07.1861 р. Земський відділ став самостійною установою, що проіснувала до 16(29).12.1917. Створювався він для поземельного устрою та громадського управління селянством пореформеної імперії. На першому етапі свого існування проводив роботи щодо підготовки до акту звільнення селян від кріпацтва.

Кількість справ у фонді нараховує 95490. Вони розділені на 124 неоднорідні за своїм змістом та обсягом описи за відомчим та хронологічним принципом.

Зміст переважної більшості документів фонду зводиться до з'ясування прав та розгляду суперечок за землю. Однак, не лише конфлікти становили предмет розгляду установи. Земський відділ давав згоду на виділення селянських надільних земель для потреб громади та церкви, чимало справ фонду присвячено питанням виселення селян з території громади, вислання у Сибір та повернення на батьківщину.

Перелік інших фондів РДІА, у яких є генеалогічні свідчення щодо селян, наводить у своїй монографії авторитетний дослідник цього питання М. В. Борисенко (Санкт-Петербург): фонди Канцелярії Святійшого Синоду (Ф. 796); Департаменту різних зборів міністерства фінансів (Ф. 571); Департаменту окладних зборів (Ф. 573–574); Господарського департаменту МВС (Ф. 1278); Центрального статистичного комітету (Ф. 1290); Переселенського управління (Ф. 391); Медичної ради (Ф. 1294); Рекрутського комітету (Ф. 1262); Управління по справам про військову повинність (Ф. 1293)²⁴. Очевидно, що цей ряд можна продовжувати. Взагалі, джерельний масив РДІА з теми родознавчого вивчення селянства України настільки широкий та різноманітний, що мав би стати об'єктом окремого дослідження.

Отже, аналіз окремих фондів Російського Державного історичного архіву дозволяє нам зробити наступні висновки:

У РДІА міститься значна кількість справ, що подають безпосередні відомості про селян, які належали до державної власності. Існує ряд фондів установ, справочинство яких було тісно пов'язане з цією категорією залежного населення. Ці відомості збережені у формі люстраційних інвентарів, списків боржників, різноманітних відомостей (іноді у складі інвентарів, іноді – окремих), у матеріалах опитувань та свідченнях селян, скаргах, землевпорядних актах.

Обсяг інформації у цих документах переважно обмежений. Крім імен домогосподарів зустрічаємо імена інших членів родин, їхній вік, побутові відомості, опис життєвих ситуацій. Детально виписаний стан господарств селян – кількість худоби

би, землі, споруди обійстя, повинності. У поодиноких випадках маємо нагоду дізнатися про фізичні та психологічні риси посполитих.

Однак пошук таких матеріалів значною мірою ускладнюється велетенським обсягом окремих фондів архіву. Не сприяє планомірній та методичній роботі українського дослідника і значна географічна віддаленість Петербургу і певна упередженість до іноземців російського законодавства. Тому, відзначаючи вагу та значення зібрань РДІА, мусимо зазначити, що у справі реконструкції конкретних родоводів казенних селян Поділля та їх нащадків ці справи мають, швидше, допоміжний характер, надаючи можливість заповнити лакуни, що виявляються при роботі у вітчизняних архівосховищах.

1. Вишняков В. Исторический обзор происхождения наименования разных государственных крестьян // Журнал Министерства государственных имуществ (далі – ЖМГИ). – 1857. – №12. – С. 56-96; Кавецкий С. О люстрации и регулировании казенных имений // ЖМГИ. – 1860. – № 4.; Антонович В. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России. – К., 1870; Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. Т. 1-2. – СПб., 1888; Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. Т. 1-2. – М.; Л., 1946–1958; Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989; Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. – К., 1994.

2. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1968.

3. Майборода Р. Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст. – К., 1999.

4. Легун Ю., Петренко О. Ревізіійний перепис населення 1795 р.: Брацлавська губернія. – Вінниця. 2003. – С. 13-15.

5. РДІА. – Ф.379. – Оп.3. – Спр. 153. – Арк. 2.

6. Статистика поземельной собственности и населенных мест Евро-

пейской России. Вып. 3. Губернии малороссийские и юго-западные. – СПб., 1884. – С.190-191.

7. Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917. – СПб., 2001. – Т. 2. – С. 120–121; ПСЗ. – Т.31. – № 246-88, 25.06.1811; ПСЗ-2. – Т.1. – № 415, 19.06.1826; Т.3. – № 2475, 3.11.18-28; Т.5. – № 3452, 29.01.1830; Т. 7. – № 5869, 28.12.1832; Т. 8. – № 6089, 31.03.1833; Т.11. – № 8824, 29.01.1836; Т.12. – № 10334, 26.12.1837; Т.13. – № 10907, 19.01.1838.

8. Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917. – СПб., 2002. – Т. 3. – С. 79-80; ПСЗ-2. – Т.12. – № 1083, 22.12.1837; Т.20. – № 18608, 09.01.1845; Т.34. – № 34142, 09.11.1859; Т.36. – № 37312, 31.07.1861; Т.40 – № 44024, 22.12.1866.

9. Сташевский Е.Д. Вказ. праця. – С. 202.

10. РДІА. – Ф.384. – Оп.2. – Спр. 1205.

11. Там само. – Оп.3. – Спр. 455.

12. Там само. – Оп.2. – Спр.380.

13. РДІА. – Ф.379. – Оп.3. – Спр.85.

14. РДІА. – Ф.384. – Оп.4. – Спр.137. – Арк. 11-17.

15. Там само. – Оп.1. – Спр.1069. – Арк.. 48-53.

16. Там само. – Оп.15. – Спр.139.

17. Там само. – Оп.3. – Спр.464. – Арк..72-73 зв.

18. Там само. – Оп.3. – Спр.703. По жалобе крестьян с. Плебановки Подольской губернии на обременение их работами сверх инвентаря и жестокое обращение с ними арендатора Куявского. 1844–45 pp.

19. РДІА. – Ф. 379. – Оп. 2. – Спр. 318.

20. Там само. – Ф. 384. – Оп.1. – Спр. 567.

21. Там само. – Ф. 379. – Оп.3. – Спр. 153. Дело о продаже казенных старостинских имений в Подольской губернии. – Арк. 31.

22. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863). – К., 1996. – С. 323.

23. РДІА. – Ф. 384. – Оп. 4. – Спр.2 3.

24. Тарасов-Борисенко М.В. Ареал генеалогии русских крестьян: Проблемы и опыт микроисследований по материалам Тобольского и Тарского уездов конца XVI – начала XX в. – СПб., 2001. – С. 76-78.

Yuryi Legun

**MATERIALS FOR RECONSTRUCTION GENERIC
RELATIONS AMONG FAMILIES OF PODILLYA COUNTY
GOVERNMENTALLY PEASANTS (END OF XVIII-MIDDLE
OF XIX CENTURIES) IN COLLECTIONS OF RUSSIAN
STATE HISTORICAL ARCHIVE**

The author claims that in Russian Empire developed perfect registration system of peasants that belonged to government. We still have great amount of records of genealogy of governmental peasantry. Many of the records of Podillya county governmental peasantry still could be found in the local archives and in RSHA. In the article we made analysis of conditions they have been preserved, as well as description of basic types of such documents. In our conclusions we claim that such materials deserve more thorough study and description in the future.